

TÜRKÇEDE EKŞİZ EDİLGENLİK (PASİFLİK) İFADESİ

Doç. Dr. Ayten ATAY*

ÖZ

Türkçede, herhangi bir gramer anlamı taşımakla birlikte, bir göstericisi bulunmayan gramer kategorileri bulunmaktadır. Dilde en az çaba ilkesi, gereksiz tekrarlardan kaçınma zorunluluğu, estetik kaygılar ve dilin yapısal özelliklerinden kaynaklanan zorunluluklar gibi sebeplerle iletişim sırasında kimi dil birimleri derin yapıda bırakılmakta ve yüzey yapıda bazı boşluklar ortaya çıkmaktadır. Yüzey yapıda yer almayan bu ekler, “-Ø” işaretiyle gösterilmektedir. Dil bilimi alanında sıfır morfem (İng. zero-morpheme, Fr. morphème zéro, Alm. nullmorphem) denen bu dil hadisesinde anlam değiştiren veya işlev yükleyen hiçbir morfem yoktur. Bu yazıda, sıfır morfem olarak belirtilen gramer kategorileri içine dâhil edilebilecek, Tarihî Türk şivelerinden günümüze kadar görülen başka bir sıfır morfem diyebileceğimiz ekşiz edilgenlik (pasiflik) konusunu ele aldık. Edilgen fiil, öznesi belli olmayan yani fiilin gösterdiği işi yapan şahsın veya nesnenin açıkça bildirilmediği çekimli fiildir. Edilgenlik eklerimiz olan -l- ve -n-’yi almadığı halde Eski Türkçeden itibaren edilgenlik ifade eden fiillere rastlanmakta ve bunlar sadece söz diziminde ortaya çıkmaktadır. Ekşiz edilgen olarak gösterdiğimiz çoğu fiilin kendi kullanıldıkları dönemler içinde -l-’li veya -n-’li edilgen şekillerinin de var olduğu görülür: “ay-, ayıl-”; “yarat-, yaratıl-”; “kıl-, kılın-”; “tu-, tun-, tul-”; “it-, itil-”; “çal-, çalın-”; “yaz-, yazıl-” gibi. Bu fiillerin, Türkiye Türkçesindeki “kapı çalındı” yerine “kapı çaldı”, “yapılacak işlerim var” yerine “yapacak işlerim var”, örneğine benzer şekilde ekşiz edilgen kullanımlarının her dönemde var olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Türk şiveleri, sıfır morfem, edilgenlik

THE EXPRESSION OF PASSIVITY (PASSIVE FORM) WITHOUT AFFIX IN TURKISH

ABSTRACT

In Turkish, there are grammatical categories without a demonstrator, although they have any grammatical meaning. During the communication some language units are left into the deep structure and some surface gaps are emerging due to reasons such as the principle of minimum effort in language, the necessity to avoid unnecessary repetitions, aesthetic concerns and the obligations arising from the structural characteristics of the language. These affixes that do not take place in the surface structure are indicated with the sign “-Ø”. In the field of linguistics, there is no morpheme that changes meaning or functions in this language phenomenon called zero morphemia (Eng. zero-morpheme, Fr. morphème zéro, Ger. nullmorphem). In this paper, by examining the structures from the Historical Turkish dialects to nowadays language, we discussed the issue of another passivity (passive form) without affixes, that can be called zero morpheme and can be included in the grammatical categories as zero morpheme. The passive verb is the non-specific verb, in which the subject or object who/which does the action is not clearly reported. Starting from the Old Turkish, there are verbs that do not contain passivity affixes such as -l- and -n-, but express a passivity form, which is appeared only in syntax. Most of the verbs defined as passive without affixes, have had passive forms made by -l- and -n- affixes during the periods in which they have been used: for eg “ay-, ayıl-”; “yarat-, yaratıl-”; “kıl-, kılın-”; “tu-, tun-, tul-”; “it-, itil-”; “çal-, çalın-”; “yaz-, yazıl-”. We may say that the

* Karamanoğlu Mehmet Bey Üniv. Edebiyat Fak, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aatay@kmu.edu.tr, ORCID No:0000-0003-3032-2740

Turkish used in Turkey, in all its periods has had forms of passivity without affixes (for eg. “kapı çaldı”, instead of “kapı çaldı” ; “yapılacak işlerim var”, instead of “yapacak işlerim var”)

Keywords: Turkish dialects, zero morpheme, passivity

Eklemeli dillerde, kelime yapımı ve çekim ilişkileri ekler veya edatlar gibi bağlı ögelerle gerçekleştirilir. Eklemeli bir dil olan Türkçede de büyük oranda böyle olmakla birlikte eksiz yapılan gramer kategorilerine rastlanır. Bazı ekler yüzey yapıda görünmemesine rağmen bir gramer kategorisi ifade ederler, buna sıfır morfem denir. Mustafa Öner, sıfır morfemi, “Herhangi bir gramer anlamı taşımakla birlikte bir göstericisi bulunmayan dil biçimleri” olarak tanımlamaktadır. Dil bilimi alanında ing. zero-morpheme denen bu dil hadisesinde anlam değiştiren veya işlev yükleyen hiçbir morfem yoktur.” (Öner 2013:161) Gemalmaz’a göre, “Dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık ve anlaşılabilirlik kanunları gereği görev ögeleri zaman zaman oldukça aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam ögelerine bırakarak düşmüşler ve daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında işaretsiz kalmışlardır.” (Gemalmaz 1996:1) Üstünova, konuyla ilgili olarak, “Zamandan ve emekten tasarruf, dilin yapısal özelliklerinden kaynaklanan zorunluluklar, kimi zaman eklerin yüzey yapıya çıkmasına izin vermeden iletişimin kurulmasını sağlar.” (2010a:147’den aktarma, Aydın 2012:176) demektedir. Görülüyor ki dilde en az çaba ilkesi, gereksiz tekrarlardan kaçınma zorunluluğu, estetik kaygılar gibi nedenlerle iletişim sırasında kimi dil birimleri derin yapıda bırakılmakta ve yüzey yapıda bazı boşluklar ortaya çıkmaktadır. (Aydın 2012:169) Sesbilimsel düzleme çıkmayan ama biçimbilimsel düzlemde cümlenin diğer bütün ögeleri gibi işlem gören sıfır biçimbirimler, cümledeki uyumdan, fiillerin ögelerine yükledikleri durumlardan tespit edilebilmektedir.(Çiçekler 2016:164). Dilde, yüzey yapıda görünmeyen pek çok ek vardır.

Türkçede de fonem ve morfem olarak var olmayan ve sadece söz diziminde (syntax) ortaya çıkan sıfır morfem diyebileceğimiz eksiz gramer kategorileri görülür. Mustafa Öner, “Nominatif ve Sıfır Morfem” adlı makalesinde, Türkçede özne, nesne, ilgi, sıfat, zarf, emir, fiillerde üçüncü kişi ve seslenme gibi çekim şekillerinde sıfır morfem denilen eksizlik örneklerinin var olduğunu ve bunlar arasında en çok bilinen ve eksizliği en çok öğretilenin yalın hal olduğunu belirtmektedir. (2013:160-162) Yüzey yapıda yer almayan bu ekler, “sıfır biçimbirim/morfem” adı verilen “-Ø”. işaretiyle gösterilmektedir.

Bu yazıda, Mustafa Öner’in sıfır morfem olarak belirttiği gramer kategorileri içine dâhil edilebilecek, Tarihi Türk şivelerinden günümüze kadar görülen başka bir sıfır morfem diyebileceğimiz eksiz edilgenlik (pasiflik) konusunu ele aldık.

Türkçede edilgen(pasif) fiil, “Geçişli ve geçişsiz fiillerden -I- ve -n- ekleri ile kurulan ve öznesi belli olmayan yani fiilin gösterdiği işi yapan şahsın veya nesnenin açıkça bildirilmediği çekimli fiildir: aç-il-mak, biç-il-mek, bul-un-mak, önle-n-mek vs.: Bire doğru da akşam yemeğine oturuldu. (A.Ş. Hisar, Fahim Bey ve Biz, s.77), Kitapta yazılmış...(A.H. Tanpınar, Huzur, s.217)” (Korkmaz 1992:52) M. Ergin,”Pasif fiiller bir maruz kalma,bir uğrama, bir olma ifade ederler. Fakat bu olmada ya başkası tarafından yapılma veya kendi kendisine olma vardır.” demektedir.(1985:2006) Bu

fiillerle kurulan cümlede failin pasif olduğunu ve fiilin gösterdiği hareketi yapmayıp, o harekete maruz kaldığını belirtir.(Ergin,1985:204) Üstünova, konuyla ilgili olarak, “Edilgenlik eki, gerçek öznenin kestirilebilir olmasına ya da yüzey yapıya taşınmasına izin vermez.” (2007:744) demektedir. Edilgen çatıda, fiilin ifade ettiği işi yapan asıl özne cümlede yer almamakta, cümlenin nesnesi sözde özne konumuyla yapılan işten etkilenmektedir.(Yücel 1999:175, Banguoğlu 1990:526, Korkmaz 1992:139, Demirci 2015:169) Edilgenlik ekleri olan -(I)- ve -(I)n- yalnızca geçişli fiillere gelmez, geçişsiz fiillere de gelir. Bu durumda fiilin ne gerçek öznesi, ne de sözde öznesi vardır. Bu tür fiiller genellikle meçhul çatı adı altında incelenmiştir. Biz ayırım yapmaksızın hepsine edilgen demeyi uygun buluyoruz.

Türkçede edilgenlik ekinin -I- ve -n- olduğunu belirttik. Fakat bu ekleri almadığı halde edilgenlik ifade eden fiillere Eski Türkçeden itibaren rastlanmaktadır. Hem tarihi Türk şivelerinde hem çağdaş Türk şivelerinde örnekleri mevcuttur.

Göktürk Yazıtları'nda, “Üze kök tengri asra yağız yir kılınudıkta ikin ara kişi oğlu kılınmış.”(I D 1,Orkun 1987:I,28) “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında; ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.” örneğindeki ekli edilgen kılın- fiili yanında; “Kögmen yolu bir ermiş. **Tumış** tiyin eşidip bu yolın yorisar yaramaçı tidim.” (T/23, Orkun 1987:108) “Kögmen yolu bir imiş; (kardan) kapanmış diye işitip bu yoldan gidilirse yaramayacak dedim.” örneğindeki “tu-” fiili gibi eksiz edilgenlik bildiren fiillere rastlanır. Bu fiil sözlüklerde “kapamak, tutmak” (Caferoğlu 1993:165) (ol ağzın tudı: o ağzını kapattı.)(DLT III/247, Atalay:1985) anlamlarıyla, etken (aktif) bir fiil olarak bildirilmektedir. Eski Türkçe döneminde fiilin “tun-, tul-: tıkanmak, kapanmak”(Caferoğlu1993:165) gibi ekli edilgen şekilleri de mevcuttur.

Yine Göktürk Yazıtları'nda, “Ança **kazğanmış itmiş** ilimiz törümüz erti.”(I D 22, Orkun 1987:38) “Böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, töremiz [var] idi.” örneği geçmektedir. Burada da kazan- ve it- fiilleri eksiz edilgenlik ifade etmektedir. Çünkü “İnim kül tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgandım.”(II D 22, Orkun 1987:42) “Küçük kardeşim Kültigin ile iki şad ile ölerek yiterek kazandım.” örneğinde kazğan- fiili, faili belli olan etken bir fiil olarak geçmektedir. Örnekteki it- fiilinin de “düzenlemek, tertip ve tanzim eylemek, süslemek, hazırlamak, etmek” şeklinde etken, itil- “yapılmak, donatılmak, süslenmek”(Caferoğlu 1993:68) şeklinde edilgen olarak iki şekli bulunmaktadır. Bu durumda yukarıdaki örnekte it- fiili de edilgen olarak kullanılmıştır.

Uygur dönemi metinlerinde de örneklerine rastlanmaktadır. Kemal Eraslan, “-sar/-ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları” adlı makalesinde bazı etken(aktif) fiillerden teşkil edilen isim-fiillerin edilgen (pasif) bir mana verebileceğinden söz etmiş ve şu örnekleri vermiştir: “**kutğarğu** tınlıglarığ tapduқта қодmatın қамағun қutқartıңғız(ETŞ 7, 131-132): Kurtarılacak mahlukları bulunca hiçbirini bırakmadan hepsini kurtardınız.”, **kılmayuk** ayığ kılınçlarığ ikileyü tağı kılmaz men(Suv. 138,3): Kılınmamış kötü amelleri bir daha tekrar etmem.” (Eraslan 2000:112) “Doğu Türkçesinde devam eden bu özellik Batı Türkçesinde kaybolmuş denebilir.”(Eraslan 1999:125)

“Olarta ağığlar iyin üklimez üçün **atamış** ol ağığsız belgü tip: Onlarda āsrava`lar gereğince çoğalmadığı için āsrava`sız alamet diye adlanmıştır.”(Barutçu 1998:32) örneğinde ata- fiili de böyledir. Bu fiilin, “ata-: adlandırmak”; “atan-: adlanmak,

adlandırılmak” (Caferoğlu 1993:16) olarak etken ve edilgen iki şekli de mevcut olduğuna göre örnekteki ata- şekli edilgen anlam için kullanılmıştır.

“kañı kan inçe tep yarlıgkadi kañ kazğansar oğlı üçün temez mü: Babası han şöyle buyurdu: Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denmez mi?”(Hamilton 1998:14) örneğinde de “temez mü” “denmez mi” anlamıyla eksiz edilgenlik bildirmektedir. Ayrıca ti-~te- fiilinin -l- ve -n- ekli edilgen şekillerine bu döneme ait kaynaklarda rastlanmıyor. Ti- fiili hem etken hem edilgen anlam için kullanılmaktadır.

Her ikisi de “ayrıl-” anlamına gelen “adır-” ve “adrıl-” ile ilgili şu örnekler konuya ait görüşlerimizi kuvvetlendirmektedir: “altı yaşımda kan **adırdım** bilinmedim üç içime yıta adırdım: Altı yaşımda baba[dan] ayrıldım, bilinmedim. Üç büyük kardeşime ne çare ayrıldım.” (Uy.III,d,1, Orkun 1987:556); “üç yetmiş yaşımka **adırıldım**: Altmış üç yaşımda ayrıldım.” (Uy.Tu.1, Orkun 1987:450)

Uygur T.de bol- yardımcı fiilinin iktidar ve imkân bildirme tasvir fiili olarak kullanıldığı durumlarda eğer şahıs bilinmiyorsa genellikle bir edilgenlik anlatımı da kendisini gösterir. Böyle örnekler Türkiye Türkçesinde asıl veya yeterlik fiilinin edilgen çatısıyla karşılaşılır: “ol kuwrağnıng öngresin kinin **bilgili bolmadı**(O cemaatin geçmişi ve geleceği bilinemedi)”(Alt Ger.& 240, Korkmaz 1959:120), “birök sözleser sizl(e)r kök kalık bir erür **bolmaz bölgeli adirtlağalı** tip”(Üç İtig 102b4) “Eğer, gök birdir, bölüp ayırt edilemez diye söylerseniz...” (Barutçu 1998: 72)

Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de geçen şu örneklerdeki “törütmiş”, “türetilmiş”, kılmış “kılınmış”, “bışmış” “pişirilmiş” anlamındadır:“Törütgen barına **törütmiş** tanuğ / Törümiş iki bir tanuğı anuğ”(KB 15) “Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar şahittir; yaratılan (türeyen) iki, birin hazır şahididir.”(Arat1988:13); “iwe **kılmış** işler neçe yig bolur / iwe **bışmış** aşını yise ig bolur”(KB 631) “Acele ile yapılan işler daima çiğ kalır; acele ile pişirilen yemeği yiyen insan hasta olur.”(Arat 1988:56)

Yine Kutadgu Bilig’de bol- yardımcı fiilinin iktidar ve imkân bildirme tasvir fiili olarak kullanıldığı durumlarda, şahsı belli olmayan cümleler, edilgen bir imkan ya da imkansızlık ifade eder: “tiriglik tidükünğ bu yıl teg keçer / kaçar **tutsa bolmaz** anı kim bulur”(KB 693) “Bu hayat dediğin yel gibi geçer; tutulamaz, kaçar, onu kim bulabilir.”, “ajun bütrü balsa közi suğ tükel / anı bay **tise bolmağay** bu muhal”(KB 5386) “Gözü aç olan, bütün dünyayı elde etse bile ona zengin denilemez, bu imkansızdır.”(Arat 1988:386)

Yine Karahanlı dönemi eserlerinden Atebetü’l-Hakâyık’ta, “ayā şāhım erdemlerin sanağan / sanar mu eğiz kum uşak taş sanı”(AH 59,60) “Ey şahımın erdemlerini sayan kimse sahradaki kum ve ufak taşlar sayılır mı? ”(Arat 1992:84) örneğindeki “sanar mu” da böyledir. Eserin sözlük kısmında R. R. Arat, fiili “sana-: saymak” olarak almış ve etken bir fiil olarak göstermiştir.(1992:LIV) Yine aynı eserde, “ol ol halk talusı kişi kutluğ / **törütmişte** yok bil anga tuş tenge”(AH 23,24)“O, yaratılanların en seçkini ve insanların en kutlusudur; bil ki yaratılanlar arasında onun eşi ve dengi yoktur.”(Arat 1992:83) örneğindeki “törütmişte”, “yaratılmışlarda” kelimesi eksiz edilgenlik bildirmektedir.

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden Kısasü'l-Enbiya'da şu örnekte geçen "aygan" kelimesi "söylenen" anlamındadır: "Yana ba'zı rivâyetde bu **aygan** malların tegme biri Yûsufnıñ on ağırınça muqarrer boldı" (75v-8, Ata 1997:104) "Yine bazı rivayette bu söylenen malların her biri Yûsuf'un on ağırlığınca belirlendi." Divanu Lugati't-Türk'te ay-fiilinin edilgen olan "ayıl:-söylenmek" şekli, "angar söz ayıldı: ona söz söylendi"(I/268) örneğiyle bildirildiğine göre "ay-" fiili de yukarıdaki örnekte eksiz edilgenlik bildirmektedir.

Yine Kısasü'l-Enbiya'da hem "yaratgan" hem "yaratılğan" (yaratılan) sözleri aynı anlamda birlikte kullanılmıştır: "...Ademdin burunrak yaratğanlar bar üçün andın başlasağ fâyidesi artuqraq bolğay...tertip üze yaratılğanlardın âğâz kılduğ "(3r-1,2 Ata 1997:5)

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde olduğu gibi Harezmi Türkçesi döneminde de bol- fiiliyle iktidar ve imkân bildirilirken bir eksiz edilgenlik anlatımı da kendisini göstermektedir: "belâ miñnet ağu hayâtğa sebep / munun **tutsa bolur** hidâyet kuşu"(Muin.Mür. 60/4) "Bela, mihnet ve zehir hayat bulmaya (canlılığa) sebeptir; hidayet kuşu bununla tutulur."(Toparlı vd. 2008:160), "Öü'l-ğarneyn ol yerdin yandı, maşırık tapa oğradı bir adağğa teğdi, kimisiz **kirse bolmas**."(Kıs Enb. 173v-16, Ata 1997:247) "Zülkarneyn o yerden döndü, doğu tarafına uğradı, gemisiz girilemeyen bir adaya rast geldi.", "...çirâğ ne hâcat turur qarâñğkuda tağı **yemek bolur**"(Neh.Fer. 257-5, Eckmann 1956:177) "...muma ne gerek var karanlıkta da yemek yenebilir "

Çağatay Türkçesine ait, şu örnekleri aldık: "...hiç kıysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar ve tekellüm **kılğanning** ma'nâsın hem bilmesler: ...hiçbiri Türk dili ile konuşamaz, söylenilenin mânâsını da anlamaz." (Muh.Lug. Barutçu 1996:169,204); "Ni körindi kâmetinñçe ney-şeker şîrîn ü tüz / Ni anıñ bendi biliñge **bağlağan** bilbağça "(Eckmann 1996:317) "Ne senin boyun gibi tatlı ve düzgün bir şeker kamışı, ne de beline bağlanan belbağı gibi bir bağ göründü." Bu örneklerdeki kıl- ve bağla- fiilleri eksiz edilgenlik ifade etmektedir.

Önceki dönemlerde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de bol- fiiliyle yapılan iktidar şekillerinde eksiz bir edilgenlik anlamı görülür: "fitneler bolğay ki **aytıp bolmağay** / çün hırâmân çıksa öydin taşkarı " (Lutfi Div.2558, Karaağaç 1997:279) "(O sevgili) salınarak evden dışarı çıktığında söylenemeyecek fitneler çıkacak.", "Köprügüdün özge yerdin **keçip bola almas**" "köprüsünden başka yerden geçilemez."(BN I 16b/9, Uçar 2016:144) "Köpi andağdur ki aslâ anıñ mazmûnıñ **tefhîm kılmağ bolmas** ve ba'zını ki **anığlatsa bolğay**" (Muh.Lug. F778a/2,3 Barutçu 1996:170) "Çoğu (Türkçe kelime) öyledir ki asla onun manasını (Fars dili ile) anlatmak mümkün değildir, ancak bazısı ifade edilebilir."

Kıpçak Türkçesinden şu örneği aldık: "kişiniñ fazl u mıqdârı bolur ma'lûm bir künde velîkin nefsi hûbısını bağıp yılla **bilip bolmas**" (Gül.Terc. 335/3,4 Karamanlıoğlu 1989:167) "İnsanın fazileti ve derecesi bir günde belli olur, lakin nefsinin kötülüğü yıllarca anlaşılabilir."

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada ol- fiiliyle yapılan iktidar şeklinde eksiz edilgenlik diyebileceğimiz şu örnekler geçmektedir: "Sevdüm yine bir şîve-geri kim **dimek olmaz** / Bir şîve-ger ü sîm-beri kim **dimek olmaz**" (Sâfi/1, Timurtaş 1994:161)

“Yine bir göğsü gümüş gibi, işveli bir sevgiliyi sevdim ki söylenemez.”, “Yakdı aşk odı beni birliğe yetdi ikilik / **dimek olmaz** dahi çok dürlü temâşâ gördüm.” (Zâfî/6, Cengiz 1983:330) “Aşk ateşi beni birliğe yaktı, ikilik bitti (ortadan kalktı), söylemesi (doğru) olmaz (söylenmez); ben daha nice nice şeyler temaşa ettim, gördüm.” (Cengiz 1983:331) “gêtdüñ oraya ki **gêtmek olmaz**: öyle bir yere gittin ki gitmek imkânı yoktur, gidilemez.”(Fuzulî'den, Korkmaz 1959:123)

Çağdaş Türk şivelerine baktığımızda çok fazla olmasa da örneklerini görmekteyiz.

Türkmen Türkçesinden şu örneği aldık: “Onuñ Gencim beg, Mömin beg, Adı beg **diyen** ogulları vardı.”(Kara 2001:129) “Onun Gencim beğ, Mömin beğ, Adı beğ denen oğulları vardı.” Örnekteki “diyen” kelimesi, “degen” şeklinde Doğu ve Kuzey şivelerinin çoğunda “denilen, adlanan” anlamıyla kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesi: “Oş degen şaarda: Oş denilen şehirde”(Yudahin 1988:301)

Tatar Türkçesindeki, “ubalarga **salgan** taş kala (tepelere kurulan taş kale)”; “Kani karavan ve arkuşlar / **Töyegen** nevgı komaşlar (Hani kervan ve kervancılar, yüklenmiş çeşitli kumaşlar)”(Şahin 1999:115,110) örneklerinde geçen sal- ve töye-fiilleri de yukarıdaki örnekler gibidir.

Özbek Türkçesindeki; “Hâyât gülü **degân** ösimlik ösädi. (Hayat gülü denen bir bitki yetişir)”; “Bây vä çirâyli tilgä egä bolış üçün mähsus yân däftär tutib, ungä **okıgân** kitâblärdägi nâtäniş sözlärni, kişilärdän **eşitgân** fräzeologik birikmälar...mätällärni kayd kılıb bâriş zârur bolädiki...(Zengin ve güzel bir dile sahip olmak için özel bir cep defteri tutup, ona okunan kitaplardaki bilinmeyen kelimeleri, insanlardan duyduğumuz deyimleri...masalları kaydetmek gereklidir ki...)”(Coşkun 2000:263,257) örneklerinde geçen de-, okı-, eşit- fiilleri de eksiz edilgenlik bildirmektedir.

Yeni Uygur Türkçesinden şu örnekleri tespit ettik: “İbrahim Sayit mu makul bolup aşhanıga kırıptu. Bélet **alidigan** çağda héliki adem u yer, bu yerini ahturup...(İbrahim Sayit de kabul edip lokantaya girmiş, hesap ödenecekken, bu adam orasını burasını yoklayıp...)”(Öztürk 1994:149); “Balılık tan peyti **körgen** çüş kebi / Bek eniç kalidu insan yadida (Çocukluk; tan vakti görülen düş gibi pek açık kalıyor insan zihninde)”(Ercilasun 1989:202), “siz mañgan yollardin **mêñip bolmaydu** (Sizin yürüdüğünüz yollardan yürünemez.)” (Kaşgarlı 2015:107) “**êtişka** bolamdu(atılabilir mi?)”(Kaşgarlı 2015:108). Bu örneklerdeki al-, kör-, mêñ-, êt- fiilleri aynı özelliktedir.

Türkiye Türkçesinde de çal- , yaz- , kes- , sat- gibi bazı fiillerde, gerek yazı dilimizde gerek konuşma dilinde örneklerine rastlamaktayız: “Çok ünlü olduğu bildirilen birilerinin seslendirdiği gavurca bir şeyler çalınmaya başladı.”(Tarık Dursun, İmbatla Dol Kalbim; Kaplan 2000:374) örneğindeki ekle yapılan edilgen “çalın-” fiili yanında, “Deniz Kulübü’ne giriyorlardı, Deniz Kulübü’nde caz **çalıyordu**.”(Selim İleri, Gelinlik Kız ;Kaplan 2000:366) gibi çal- fiilinin eksiz edilgen şekli de görülüyor.

Yaz- fiiliyle ilgili şu örneği vermek mümkün: “Eline hiç gazete almamış, okuma yazma bilmeyen biri size gazetede ne **yazıyor** diye sorarsa ne anlatırsınız önce ona?”(Necati Cumalı, Aklım Arkada Kalacak; Kaplan 2000:250)

Son günlerde çok kullandığımız “Bu kaset çok **sattı**.”, “Bu kitap çok **sattı**.” gibi örneklerle, “Ellerim buz kesildi.” yerine, “Ellerim buz **kesti**.”; “kapı çalındı” yerine, “kapı

çaldı”, “Yapılacak işlerim var” yerine “Yapacak işlerim var.” gibi kolay söylemekten doğan eksiltili şekiller eksiz edilgenliğe örnek verilebilir. Muharrem Ergin, pasiflik ve meçhul eki ile yapılan bütün fiillerin olma ifade ettiğini yani geçişsiz olduğunu vurgulamaktadır(1985:206), bu durumda iki şekli de kullanılan “güneş açıldı” yerine “güneş açtı”, “hava açıldı” yerine “hava açtı” gibi söyleyişleri de eksiz edilgenliğe dahil edebiliriz. Çünkü aç- fiili aslında geçişli bir fiil olduğu halde bu örneklerde nesne istememekte ve bir kendi kendine olma ifade etmektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Eski Türkçeden itibaren edilgenlik eklerini almadan edilgenlik ifade eden fiiller Türkçede her dönemde mevcut olmuştur.

Eksiz edilgen olarak tanımladığımız örnekleri bazı fiil şekilleri ile de sınırlandırmak mümkün görünmüyor. En çok -mış, -gan sıfat-fiil ekleri ile görülmekle beraber çeşitli fiil kipleri içinde de bulunmaktadırlar. Bilhassa Doğu ve Kuzey şivelerinde çok kullanılan sıfat-fiil ekli “degen: denilen, adlı, isimli” kelimesi kalıplaşmış bir eksiz edilgenlik taşımaktadır. -mış ve -gan sıfat-fiil ekleri ise sadece etken fiillere değil edilgen fiillere de gelebilmektedir. Mesela, Atebetü'l-Hakayık'ta “Yirilgen sökülgen tirip birmegen / Tirip birür erseñg neçe tirse tir”(AH 247,248) “Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp vermeyendir. Toplar da verirsen ne kadar toplarsan topla.” (Arat 1992:91); “Bu yalğan söz ig teg köni söz şifâ / Bu bir söz ozağı urulmuş meşel”(AH 163, 164) “Yalan söz hastalık, doğru söz şifa gibidir; bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir” (Arat 1992:88), Özbek Türkçesinde “keti üzilmägän sâvçilär: arkası kesilmeyen dünürler”(Coşkun 2000:191) örnekleri geçer.

Yukarıda, eksiz edilgen olarak nitelendirdiğimiz fiillerin sadece sıfat-fiillerle değil, kip olgusu içinde de görüldüğünü söylemiştik. Uygur dönemi eserlerinden “Üç İtigsizler”de geçen “**atamış ol** ağızsız belgü tip” “âsravasız alamet diye adlanmıştır.”(Barutçu 1998:32) örneğindeki “atamış” ile yine Uygur dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde geçen “Kañı kan inçe tep yarlıgkadi kañ kazğansar oğlı için **temez mü**” “Babası han şöyle buyurdu: eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denmez mi?”(Hamilton 1998:14) örneğindeki “temez mü”; Karahanlı dönemi eserlerinden Atebetü'l-Hakayık'ta geçen “âya şâhım erdemlerin sanağan / **sanar mu** ediz kum uşak taş sanı” (AH 59, 60) “Ey şahımın erdemlerini sayan, sahradaki kum ve ufak taşlar sayılır mı?” (Arat,1992:84) örneğindeki “sanar mu” böyle örneklerdir.

Örneklerimizde eksiz edilgen olarak gösterdiğimiz çoğu fiilin kendi kullanıldıkları dönemler içinde -l- ‘li veya -n- ‘li edilgen şekillerinin de var olduğu görülür :“ay-, ayıl-”; “yarat-, yaratıl-”; “kıl-, kılın-”; “tu-, tun-, tul-”; “it-, itil-”; “çal-, çalın-”; “yaz-, yazıl-” gibi. Bu durumda tıpkı bugün “kapı çalındı” yerine, “kapı çaldı”; “bu kitap çok satıldı” yerine, “bu kitap çok sattı” gibi söyleyişlere benzer eksiz bir edilgenliğin çok önceden beri var olduğu söylenebilir.

Şu konuya da temas etmek gerekir ki bilhassa Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, Kısasü'l-Enbiyâ gibi Orta Türkçe devri eserlerinde şahsı belirsiz olup şart kipinde çekimlenmiş fiiller serbest tercümelerde de edilgen olarak anlamlandırılmıştır: sözlese (söylense), tutsa (tutulsa), yusa (yıkansa) vb. Bununla ilgili olarak Atebetü'l-Hakayık'ta ve Kutadgu Bilig'de şu örnekler geçer: “cefa kılđaçıñgka yanut kıl vefâ / arımaz neçe **yusa** kan birle kan” (AH 327,328) “Sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yikanırsa yıkansın, kan, kan ile temizlenmez.” (Arat 1992:94), “yawa **sözlese** söz neçe

yas kıılır / eger sözleyü bilse asğı bolur”(KB 987) “Söz boş yere söylenirse çok zarar getirir; söz yerinde söylenirse, faydalı olur.”(Arat 1988:82); “muñgar menñzetü sözledi kör ukuş / ukuşluğ sözi **tutsa** asğı öküş”(KB 904) “Bak, akıl buna benzer bir söz söylemiştir; akıllının sözü tutulursa, faydası çoktur.”(Arat 1988:76)

Eser taramalarımızda şöyle bir tespit de bulduk ki -l-'li edilgen şekillerine alışık olmadığımız bazı fiillerin eski ve yeni bazı başka Türk şivelerinde konumuzun aksine, -l-'li şekilde kullanıldığı ve kendi kendine yapma ifade eden fiillerde bir nevi dönüşlülük eki gibi kalıplaştığı görülür. Bu eki almış olan bazı fiiller, genişlemeden önceki mana ile bir farklılık göstermez. Bu örneklerde ek, sıfır fonksiyona sahiptir. Mesela, Uygur ve Özbek Türkçesinde tûgâl-, tûgä- (tüken-); yâğil-, yâğ- (yağ-) (Öztürk 1997:84) tugul-, tug-(doğmak)(Necip 1995.425) fiilleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Uygur Türkçesi:“Tuguldum bir kün ölmekke”(Ercilasun 1989:208)“Bir gün ölmek için doğdum.”; Kutadgu Bilig’de buna benzer, ser- (sabretmek), seril-(sabretmek, tahammül etmek)(Arat 1979:391)örneği geçmektedir: “kayu tüz emitse turumaz tüşer / kayu neñg köni bolsa tüşmez serer”(KB 807) “Düz olan yana yatarsa, duramaz, düşer; hangi şey doğru ise düşmez, yerinde durur.”(Arat 1988:68) “körüp buştum erse ilendi özüñg / serildim sañga men tügüldi yüzüñg”(KB 795) “Sana hiddetlenince beni takdir ettin; buna tahammül ettim, fakat tekrar yüzünü buruşturdu.”(Arat 1988:68); Kısasü'l-Enbiyâ'da “yetil”(yet-, ulaş-) örneği geçer: “Ol hâlde Cebrâ' il yetildi yarlıg tegürdi.”(76v-16,Ata 1997:106) “O zaman Cebrail yetti, ferman ulaştırdı.”

Son olarak diyebiliriz ki Eski Türkçeden itibaren, günümüz şiveleri de dahil olmak üzere şahsı belirsiz ifadelerde, edilgenlik anlamı o fiil içinde saklı bulunarak Türkçede bir eksiz edilgenliğin var olduğu görülmektedir. Türkçedeki diğer sıfır morfemlere eksiz edilgenliğin de eklenmesi doğru olur kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşid Rahmeti (1979) *Kutadgu Bilig I*, Metin, Ankara: TDK Yayınları
- ARAT, Reşid Rahmeti (1988) *Kutadgu Bilig II (çeviri)* Ankara: TTK Yayınları
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979) *Kutadgu Bilig III-İndeks* Ankara: TTAE Yayınları
- ARAT, Reşid Rahmeti (1992) *Edib Ahmed Bin Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları
- ATA, Aysu (1997) *Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya-I*, Ankara: TDK Yayınları
- ATALAY, Besim (1985) *Divanu Lugati't-Türk Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları
- AYDIN, Hasene (2012) “Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı” *Turkish Studies*, 7/2, Spring: 169-181
- BANGUOĞLU, Tahsin(1990) *Türkçenin Grameri*, Ankara:TDK Yayınları
- BARUTÇU Özönder, Sema (1998) *Üç itigsizler*, Ankara: TDK Yayınları

- BARUTÇU Özönder, Sema (1996) '*Alî Şîr Nevâyî ,Muḥâkemetü'l-Luġateyn*, Ankara: TDK Yayınları
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi
- CENGİZ, Halil Erdoğan(1983) *Divan Şiiri Antolojisi*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- COŞKUN, Volkan (2000) *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları
- ÇİÇEKLER, Ahmet Naim (2016) "Eski Anadolu Türkçesindeki Eksiz Yapılan İlgî ve Belirtme Durumları Sıfır Bıçimbirim Teorisiyle Açıklanabilir mi?" **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IV, 24 Mart: 163-176
- DEMİRCİ, Kerim(2015) *Kelime Bilgisi El Kitabı*, Ankara:Anı Yayıncılık
- ECKMANN, Janos (1996) *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya) Ankara: TDK Yayınları
- ECKMANN János (1956) *Nehcü'l-Feradis, II. Metin*, Ankara: TDK Yayınları
- ERASLAN, Kemal (2000) "-sar/ -ser İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları", **Hasan Eren Armağanı**, Ankara: TDK Yayınları: 92-127
- ERASLAN, Kemal (1999) "Türkçede İsim-Fiiller", *Türk Gramerinin Sorunları-II*, Ankara:TDK Yayınları
- ERCİLASUN, Ahmet B.(1989) *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara: TDK Yayınları
- ERGİN, Muharrem (1985) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- GEMALMAZ, Efrasiyap, (1996) "STT'nde İşaretsiz (/./) Görev Ögeleri Üzerine", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 6: 1-4
- HAMILTON, j. Russell (1998) *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Türkçe Çeviri:Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları
- KAPLAN, Mehmet (2000) *Hikâye Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları
- KARA, Mehmet (2001) *Türkmençe*, Ankara: Akçağ Yayınları
- KARAAĞAÇ, Günay (1997) *Lutfi Divanı*, Ankara: TDK Yayınları
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989) *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları
- KAŞGARLI, Raile Abdülvahit (2015) "Bol- Fiilinin Yeni Uygurcadaki İşlevi Üzerine", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi** LI: 96-135
- KORKMAZ, Zeynep (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları
- KORKMAZ, Zeynep (1959) "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkan Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri" **TDAY-Belleten**, Ankara: TDK Yayınları, 107-124
- Necip Emir Necipoviç (1995) *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev: İklil Kurban) Ankara:TDK Yayınları
- ORKUN, H. Namık (1987) *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları

- ÖNER, Mustafa (2013) "Nominatif hem nul morfema – Nominatif ve Sıfır Morfem " Soxranenie i razvitie rodnix yazıkov v usloviyax mnogonatsional'nogo gosudarstva: Problemi i perspektivi (**V. Mejdunarodnaya nauçno-praktičeskaya konferantsiya**), Kazan: Kazan Federal Üniversitesi, 160-162.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994) **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997) **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara: TDK Yayınları
- ŞAHİN, Erdal (1999), **Yurt Konulu Tatar Cırları**, Ankara: TDK Yayınları
- TİMURTAŞ, F. Kadri (1994) **Eski Türkiye Türkçesi** (XV. Yüzyıl, Gramer, Metin, *Sözlük*), İstanbul: Enderun Kitabevi
- TOPARLI Recep, Argunşah Mustafa (2008) **Mu‘inü’l-Mürîd**, Ankara: TDK Yayınları
- UÇAR ERDEM Filiz Meltem (2016) "Çağatay Türkçesinde Bol- Fiilinin Çok Anlamlı Yapısı" **Dil Araştırmaları**, Güz, 19: 125-151
- ÜSTÜNOVA Kerime (2007) "Yalın Durum Karmaşası", **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, II, 4: 736-748
- YUDAHİN, K. K.; TAYMAS, A.(1988) **Kırgız Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları
- YÜCEL, Bilal(1999) "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları", **Türk Gramerinin sorunları-II**,Ankara:TDK Yayınları